

Подано до редакції 8.06.05

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлено питання врахування особливостей зорового сприйняття в дітей з порушенням зору у процесі фізичного виховання. Доведено, що

для ефективного сприйняття навчального матеріалу на заняттях з фізичної культури необхідна його спеціальна організація.

SUMMARY

The article demonstrates the ways of considering peculiarities of eye perception of children with poor eyesight at physical training lessons. It was proved

that effective perception of information at physical training lessons acquires its special organization.

Є.П. Коніца

ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

В сучасному термінознавстві як вітчизняному, так і зарубіжному, творення термінів у межах кожної окремої термінології або терміносистеми (а також у межах термінології мови в цілому) розглядають у контексті теорії термінологічної номінації [3; 6; 12].

Дослідники відзначають, що "...номінація наукових понять має певну специфіку порівняно з номінацією загальноживаних, побутових понять" [12: 45], а "...процес термінотворення має більш свідомий і регульований характер" [4: 96] порівняно зі словотворенням у загальнолітературній мові. Також підкреслюється, що "...термінологічна номінація на відміну від мовної - це...цілеспрямований творчий процес, зумовлений взаємодією зовнішніх та внутрішніх мовних факторів"[6: 161].

Саме на цій підставі прийнято говорити про термінотворчі системні (УТс) зв'язки в термінологічних системах [9 : 70], бо, як підкреслював О. Реформатський, "...найпростіше специфічність термінологічної підсистеми продемонструвати на словотворенні" [7 : 122]. На підставі термінотворчих системних зв'язків у терміносистемі можуть бути побудовані моделі термінів і моделі термінологічних словосполучень, що різняться продуктивністю й частотністю.

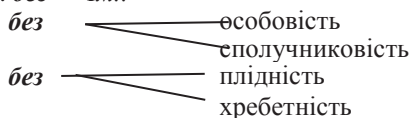
У науковій літературі творення термінів-слів безпосередньо пов'язують із загальними законами словотвору української мови [6 : 167].

Як відомо, переважна частина слів української мови твориться морфологічним способом. У ньому чільне місце посідає афіксація, тобто творення слів за допомогою афіксальних морфем: префіксів, суфіксів, префіксів і суфіксів одночасно, постфіксів. Моделей афіксального словотворення в дериватологічній системі української мови надзвичайно багато; як відзначають науковці, термінологія взяла для себе лише деякі, однак вони стали "...цементуючим фактором системної організації термінології" [6 : 167].

1. Префіксація в УТс. Словотвірна префіксація в УТс подана досить обмеженою кількістю моделей і морфем.

1.1. За допомогою префікса *без-* утворюються такі моделі:

1.1.1. *без-* + *Ім.:*

1.1.2. *без-* + *Пр.:*

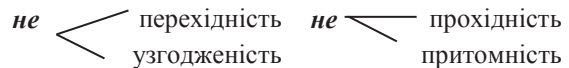
1.2. Префікс *від-* утворює такі моделі:

1.2.1. *від-* + *Пр. (Дп.):*

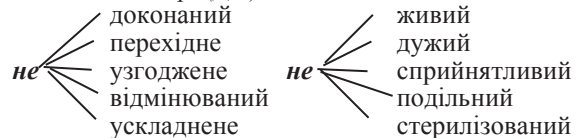

1.3. Префікс *не-* бере участь у творенні таких моделей:

1.3.1. *не-* + *Ім.:*

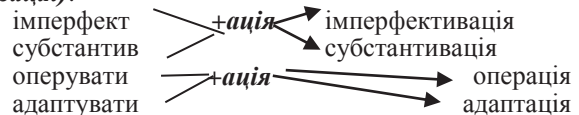

1.3.2. *не-* + *Пр. (Дп.):*

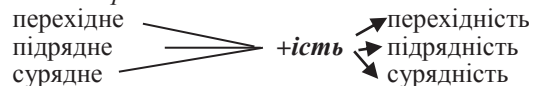
2. Суфіксація в УТс. Суфіксація є досить поширеним явищем в УТс, однак кількість суфіксів, використовуваних у цьому процесі, порівняно невелика.

2.1. Нерідко засобом творення терміна на позначення результату процесу є іншомовний суфікс *-ація* (*-ізація*):

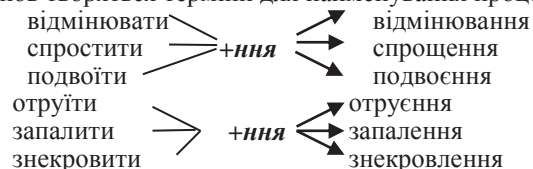

2.2. Терміни на позначення властивостей творяться суфіксом *-ість* від прикметникових основ:

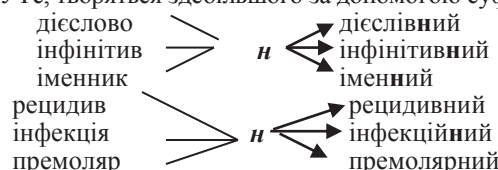
2.2.1. *Пр. + -ість:*

2.3. За допомогою суфікса *-ння* від дієслівних основ створюються терміни для найменування процесів:

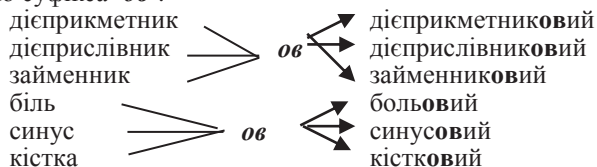

2.4. Терміни – прикметники, що входять до складу УТс, створюються здебільшого за допомогою суфікса *-н-*:

2.5. Терміни – прикметники, утворені за допомо-

гою суфікса **-ов-**:

3. За загальними законами українського словотвору творяться терміни – складні слова, що функціонують у межах УТс. Як правило, це слова, утворені на основі інтерфіксного складання залежних одна від одної основ:

- *двочленний, дієвідміна, дієприкметник, дієприслівник, однорідний, односкладний, словосполучення;*
- *жовчюутворення, крововилив, жарознижуючий, жовчогінний (патогенний).*

Проаналізувавши наведений матеріал, можна зробити висновок, що переважна частина термінів в УТс твориться афіксальним способом – за допомогою префіксів і суфіксів.

4. **Термінотворчі зв'язки термінів-словосполучень.** Вивчення термінології української мови свідчить, що понад 70% спеціальних понять передаються не окремими словами – термінами, а різного типу термінологічними словосполученнями [5:171].

Терміни-словосполучення творяться за законами синтаксису української мови. У науці є думка, що термінам-словосполученням надається перевага тому, що вони здатні якнайповніше відтворити необхідні суттєві риси поняття, яке називається [2 : 132]. Термінотворчі зв'язки між термінами-словосполученнями розглядаємо відповідно до їхньої структури.

4.1. **Двокомпонентні граматичні ТС.** Як уже відзначалося, двокомпонентні моделі ТС є найпоширенішим структурним типом термінів у межах УТс. Залежно від морфологічної природи компонентів серед цього типу ТС виділяємо такі термінотворчі моделі:

- 1) “прикметник + іменник” (Пр. + Ім.);
- 2) “дієприкметник + іменник” (Дп. + Ім.);
- 3) “іменник + іменник” (Ім. + Ім.).

4.1.1. У першій виділеній термінотворчій моделі вихідним словом для творення є іменник, а залежним – прикметник **Пр. + Ім.:**

активний дієприкметник;
безособове речення;
дієслівний присудок;

коротка кістка;
ліва легеня;
ефірна настоянка;

віршовий розмір;
художній образ;
літературний герой;

4.1.2. У другій моделі, виділеній у цій підгрупі, стрижневим словом є іменник, а залежним від нього – дієприкметник **Дп. + Ім.:**

відокремлене означення;
відмінюване слово;
узагальнююче слово;

профільтрована настоянка;
загрожуєча глаукома;
перемінний пульс.

4.1.3. Третя модель спирається на перший іменник, другий іменник у формі родового відмінка є залежним компонентом **Ім. + Ім.(род.):**

категорія виду;
частина мови;

член речення;

основа черепа;
вирізка лопатки;
таблетки анальгіну;

розмір вірша;
жанр літератури;
вірш епосу.

4.2. **Трикомпонентні моделі граматичних ТС.** Ці термінотворчі моделі, що функціонують в УТс, можна поділити на дві групи:

- 1) “прикметник + прикметник + іменник” (Пр. + Пр. + Ім.);
- 2) “прикметник + іменник + іменник” (Пр. + Ім. + Ім.(род)).

4.2.1. У першій термінотворчій моделі вихідним компонентом є підрядне словосполучення іменника й прикметника, зміст якого уточнюється другим атрибутом **Пр. + Пр. + Ім.:**

абсолютна часова форма;
безполучникове підрядне речення;

ліва порожниста вена;
верхня альвеолярна артерія;

трискладовий віршовий розмір;
художній епічний вірш.

4.2.2. У другій термінотворчій моделі вихідним є іменникове словосполучення, яке уточнюється прикметником **Пр. + Ім. + Ім.(род.):**

головний член речення;
складнопідрядне речення причини;
синтаксична категорія речення;

поперечний нерв шиї;
глибока вирізка лопатки;
ефірна настоянка валеріани.

4.3. **Чотирикомпонентні УТс.** У цій групі ТС виділяємо такі термінотворчі моделі:

- 1) “прикметник + прикметник + прикметник + іменник” (Пр. + Пр. + Пр. + Ім.):

узагальнююча лінгвістична змістова лінія;
передні верхні альвеолярні артерії.

- 2) “прикметник + іменник + прикметник + іменник” (Пр. + Ім. + Пр.(род.) + Ім.(род.):

стилістичні засоби наукової термінології;
боковий ріг спинного мозку.

- 3) “прикметник + прикметник + іменник + іменник” (Пр. + Пр. + Ім. + Ім.(род.):

основна значуща частина слова;
боковий криловидний м'яз стопи.

4.3.1. Модель першого типу утворюється шляхом подальшого нанизування атрибутів для конкретизації поняття **Пр. + Пр. + Пр. + Ім.:**

вибукове нечленоване просте речення,
окличне односкладне просте речення,
передня верхня альвеолярна артерія,
сурядне словосполучення відкритої структури.

4.3.2. У моделі другого типу конкретизуються обидва іменника водночас **Пр. + Ім. + Пр.(род.) + Ім.(род.):**

основні норми літературної вимови,
головний член односкладного речення,
глибокий канал кам'янистого нерва;
боковий ріг спинного мозку.

4.3.3. У моделі третього типу двома атрибутами конкретизується іменникове словосполучення **Пр. + Пр. + Ім. + Ім.(род.):**

верхній суглобовий відросток хребця,
відокремлені другорядні члени речення.

5. Багатокомпонентні моделі ТС. Як і попередньо аналізовані трикомпонентні й чотирикомпонентні структурні типи термінів-словосполучень, вони творяться на основі словосполучень простішої структури *Пр. + Пр. + Ім. + Пр. + Ім.:*

*верхнє велике крило клиноподібної кістки,
просте ускладнене речення з однорідними членами.*

6. Абревіація. Тенденція до пошуку економних засобів найменування, зумовлена процесом родовидової диференціації понять, сприяє функціонуванню в сучасній терміносистемі термінів-абревіатур:

ТС – терміни – словосполучення;

УТс – українська терміносистема;

УГТс – українська граматична терміносистема;

СДД – спосіб дієслівної дії;

СНІД – синдром набутого імунodefіциту;

ГРЗ – гостре респіраторне захворювання;

ВІЛ – вірус імунodefіциту людини;

АШК – апарат штучного кровообігу.

Зростання продуктивності абревіації як різновиду морфологічного словотворення свідчить про доцільність та інформативну зручність абревіатурних утворень у термінології. Поява терміноодиниць такого плану пов'язана з прагненням мовців стисло виражати складні найменування нових понять, економніше висловлювати думку. Цьому сприяють загальні тенденції розвитку термінологічного словотворення, зокрема тенденція перетворення довгих за складом термінів-словосполучень або композитів на гранично стислі терміно-найменування абревіатурного типу.

Залежно від того, як відбувається процес стягнення, згортання синтаксичних словосполучень в окремі слова та як при цьому скорочуються їхні компоненти, розрізняють кілька структурних видів абревіатур. Відповідно будівельним матеріалом абревіатур служать різні компоненти: літери, склади, скорочені слова, символи, цифри та ін.

Найбільш продуктивними типами скорочень у досліджуваній терміносистемі є складовий, при якому використовується початкова частина основи або основ і ціле слово, та ініціальний, коли як скорочення використовуються перші літери всього словосполучення.

У сучасних граматичній та медико-клінічній термінологіях переважають ініціальні абревіатури, яким відповідають терміни-композити (ЕКГ - електрокардіограма), або словосполучення (ГРВІ – гостра респіраторна вірусна інфекція, УГТс – українська граматична терміносистема).

Значення і форма абревіатури як скороченого варіанта терміна визначається значенням і формою повного варіанта. Абревіатури як одиниці терміносфери існують поза контекстом, закріплюються в мові, фіксуються в словниках.

7. Синонімія термінів в УТс. Джерелом поповнення будь-якої термінології є загальнонавчана лексика. З нею, як правило, не втрачають генетичних і синхронних зв'язків слова, що стають термінами.

«Слова, що термінологізуються, - стверджує А.Брагіна, - як би вони не поривали свої зв'язки із загальномовною системою, входячи в особливу систему термінів, зберігають можливість відновлення колишніх відтінків значення і здатність до нових семантичних рухів» [1 : 37].

Синонімія в термінології багато в чому відрізняється від загальномовної. В літературній мові синоніми співвідносяться переважно з предметним, денотативним значенням, а в термінології з поняттям, сигніфікатом. Сигніфікативні групування, чи ряди синонімів, є відображенням сучасного стану розвитку термінологічної системи, денотативні ж ряди до деякої міри

відбивають історію розвитку цієї системи. У них представлені різні за хронологією терміни для позначення одного й того самого поняття, з яких одні відмирають, інші залишаються функціонувати в мові. Отже, синоніми в термінології мають іншу природу та виконують інші функції порівняно із загальномовними.

Неоднозначність тлумачення явища синонімії в термінології можна пояснити тим, що, з одного боку, термінологія оцінюється з лексикологічного погляду, який полягає у збиранні і фіксації усіх можливих варіантів, простеження історії походження, вивчення морфологічної та семантичної структури, особливостей вживання синонімічних термінологічних назв. З філософського погляду важливим є питання форми і змісту, при якому те саме поняття може мати дві або більше форми вираження.

Другий аспект власне термінологічний - полягає у нормалізації термінології відповідно до потреб спілкування у тій чи іншій сфері. Тому синонімія видається небажаним явищем. Із цього боку виправданим є прагнення залишити поза термінологією подвійність або множинність називання з тим, щоб одному поняттю відповідав один термін.

У термінологічних системах відбивається боротьба двох протилежних тенденцій. З одного боку, у процесі безперервного розвитку науки і техніки, з появою нових понять і поглибленням знань про вже відомі предмети та явища дійсності в мові науки активізується термінотворення, що дає широкий простір лексичному дублюванню. З другого боку, науковий стиль більше, ніж будь-який інший, потребує чіткості найменувань. Звідси – природне прагнення позбутися дублетності термінів, що ускладнює цілісність сприйняття наукової інформації і часто стає причиною неправильного розуміння тексту. Тому синонімія є недоліком термінологічних систем.

Причини виникнення синонімії в термінології різні. Вчені (В. Даниленко, А. Крижанівська) вважають, що синонімія особливо характерна для початкових етапів формування термінологічних систем, коли ще існував природний (і штучний) відбір кращого терміна з-поміж ряду варіантів. Погоджуємося з думкою В.Даниленко про те, що становлення термінологічних систем у період формування мови науки відбувалося шляхом подолання широко розвиненої синонімізації в позначенні одного й того самого поняття. Це було найхарактернішою рисою для періоду, коли на українському ґрунті формувалась система основних наукових понять (відповідно термінів) різними способами - прямого запозичення, калькування, пошуків відповідного найменування в рідній мові, а також створення оригінальної української термінології засобами національної мови.

У спеціальній лексиці синоніми виникають і як пошук більш раціонального позначення, і як вияв своєї системності в термінах різних шкіл і напрямків, і як результат запозичень.

Щодо того, чи потрібна синонімія в сучасних терміносистемах, чи її слід свідомо уникати, то серед науковців немає єдиного погляду на цю проблему. На перших етапах українського термінотворення панувала думка про необхідність синонімії, уважалось, що це сприятиме розвитку термінології. У наш час окремі дослідники відзначають, що «синонімія у мові науки відіграє не лише деструктивну, а й конструктивну роль» [10]. Багатьма ж науковцями обстоюється небажаність синонімії; проміжну позицію займають ті дослідники, які вважають, що синоніми є все ж таки небажаним явищем у термінології, але широким живим, тому доцільно їх зберігати «...з метою забезпечення спадкоємності національної термінології» [11].

Досліджуючи УТс, ми виділили в її складі дві групи синонімів:

1) абсолютні синоніми, тобто синонімічні пари “міжнародний термін – національний відповідник”;

2) синоніми на національній мовній основі.

В абсолютних синонімах спостерігаємо різноманітну кореляцію структур:

а) термін-слово – термін-слово:

прономен – займенник;
анемія – анемія;
персональність – особовість;
пальпація – прощупування.

б) термін-слово – термін-словосполучення:

імператив – наказовий спосіб дієслова;
колоптоз – опущення кишки;
інфінітив – неозначена форма дієслова;
кокцигодина – куприковий біль;

В УТс фіксуються також синоніми на українській мовній основі, їхня кількість дуже обмежена порівняно з явищем абсолютної синонімії. Це, зокрема, синоніми:

речення – предикативна одиниця;
жовтяниця – хвороба Боткіна;
граматика – граматична наука;
непритомність – втрата свідомості.

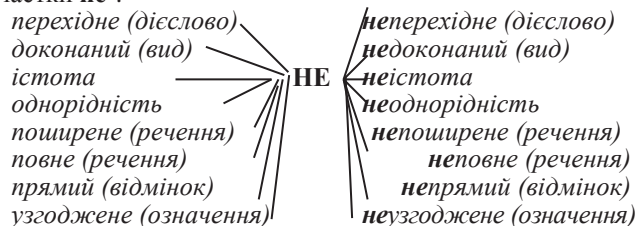
8. Антонімія термінів в УТс. Як уже зазначалося, у сучасному термінознавстві антонімію, разом із синонімією, вважають одним із типів системоформувальних парадигматичних відношень, що спостерігається в кожній галузевій терміносистемі. Однак зауважимо, що на сьогодні вітчизняна термінознавча наука не має єдиного погляду на природу та сутність антонімічних відношень між термінологічними одиницями, у той же час як теорія антонімії загальнозжиганих слів у цілому розроблена.

У широкому розумінні антонімія термінів постає як якісно багатогранна категорія, що за своєю сутністю є відображенням поляризації понять. Такий погляд на природу антонімічних відношень подано, зокрема, у підручнику “Українське термінознавство” [6 : 180-181]. Автори підручника зазначають, що поляризація понять може мати два ступені вияву. По-перше, поняття можуть поляризуватися шляхом розрізнення за диференційною ознакою, по-друге, вони можуть поляризуватися через фронтальну протилежність значень. Однак це важливе, на наш погляд, теоретичне положення не підкріплюється конкретними прикладами, а власне антонімія термінів у зазначеному підручнику розглядається тільки на рівні термінів-слів, тобто у межах науково-технічної термінології української мови виділяються лексичні та словотвірні антоніми. Подібні погляди є визначальними також і під час аналізу окремих галузевих терміносистем, зокрема в роботах Цимбал [13].

У вузькому розумінні антонімічні відношення в термінології розглядають за аналогією до сутності явища антонімії у загальнолітературній мові, тобто антонімами вважаються тільки ті терміни, яким властива фронтальна протилежність значень. Хоча такий підхід є досить поширеним як у вітчизняному, так і в зарубіжному термінознавстві, він, на наш погляд, суттєво збіднює розуміння антонімії термінів як типу системоформувальних відношень у кожній конкретній терміносистемі, оскільки замість охоплення складної мережі протиставлених понять висвітлює тільки їх частину.

Вважаємо, що антонімічні відношення в УТс ґрунтуються на двох типах логічного зв'язку між термінами: протиставленню логічному зв'язку, коли терміни різняться певною диференційною ознакою, і протилежному логічному зв'язку, коли терміни поляризуються фронтальною протилежністю.

Найпоширеніший в УТс засіб передання протиставного поняття - це приєднання до терміна префікса частки **не-**:

Продуктивним у цьому відношенні є також префікс **без-**:

особове дієслово - безособове дієслово,
сполучниковий зв'язок - безсполучниковий зв'язок,
складне сполучникове речення - складне безсполучникове речення.

Відзначимо й іншомовний префікс **ім-**, що є аналогом українського **не-**:

персональність – імперсональність;
перфективація – імперфективація.

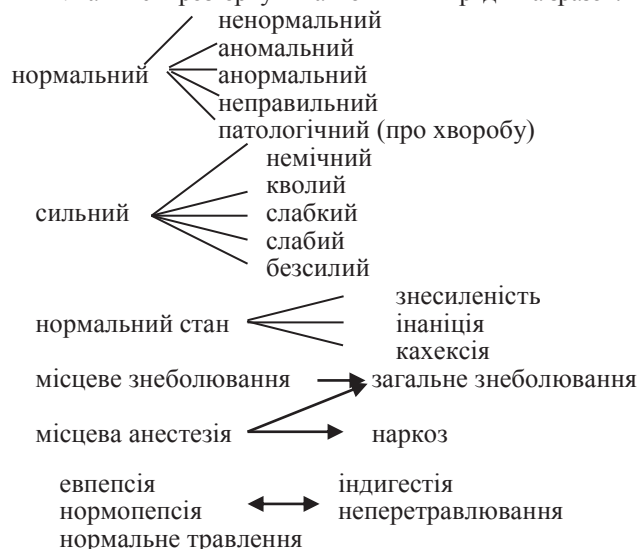
З огляду на те, якою саме частиною терміна передається протиставне значення, виділяємо різнокореневі та спільнокореневі антоніми. Відзначимо, що в різнокорневих термінах антонімічні відношення виникають шляхом семантичного протиставлення коренів:

активний стан дієслова - пасивний стан дієслова;
власна назва - загальна назва;
просте речення – складне речення;
пряме значення – переносне значення;
однозначне слово – багатозначне слово;
повна форма – коротка форма.

Однак протиставлення коренів граматичних термінів-антонімів - явище непоширене.

У медико-біологічній термінології простежується, на нашу думку, ряд виразних, притаманних лише їй особливостей.

1. Наявність розгорнутих антонімічних рядів на зразок:

2. Паралельне існування лексичних і словотвірних антонімічних пар:

нормальний настрої (самопочуття)

3. Протиставне значення термінів, що виникли шляхом семантичного протиставлення коренів:

- складність захворювання (*опік першого ступеня – опік четвертого ступеня, початкова стадія хвороби – за давня стадія хвороби*);

- характер болю (*гострий біль – тупий біль, постійний біль – періодичний (нападоподібний) біль*);

- різну локалізацію хвороби (*лівобічна пневмонія – правобічна пневмонія, одnobічний птоз повіки – двобічний птоз повіки*).

За допомогою антонімів протиставляється за своїм характером специфіка методів лікування, наприклад: *репозиція відкрита і репозиція закрита*.

Отже, розглянутий матеріал засвідчує структурне й семантичне розмаїття антонімічних зв'язків у сучасній медико-біологічній термінології української мови. Дотримуємося думки Л. Симоненко, що терміни-антоніми є виразниками того самого родового по-

няття, яке репрезентується лексичними та словотворчими антонімами. У межах антонімічних пар антонімізуються, як правило, генетично споріднені слова, а в межах словотворчих (морфологічних) антонімічних пар спостерігається і гетерогенне поєднання різних компонентів [8 : 44].

Антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічних систем, що номінативно систематизують наукові поняття – складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим термінологічну сферу.

Антонімічні відношення в медико-біологічній термінології розглядаємо як позитивні процеси, які, ґрунтуючись на опозиційності значень, сприяють поглибленому усвідомленню поняття, його конкретизації. Антонімія є виразною специфічною рисою цієї термінології, що уможлиблює окреслення семантики терміносистеми, забезпечує її симетричність, стійкість і підсилює системність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брагина А.А. Значения и оттенки значения в термине // Терминология и культура речи. – М., 1981. – С. 37-47.

2. Гур'єва Л.С. Суспільно-політична термінологія в мові періодики кінця 80 – початку 90-х років // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології; Ред. кол.: Симоненко Л.О. (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 199-203.

3. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, -1977.–246с.

4. Дворніченко Л.О. Полісемія і синонімія в терміносистемі К. С. Станіславського // Вісник Київського університету. Літературознавство. Мовознавство. – 1990. – Випуск 32. – С. 104-109.

5. Огар С.І. Українська друкарська термінологія, формування та функціонування: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 НАН України, Інститут укр. мови. – К., 1994. – 22 с.

6. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник, - Львів: Світ, 1994. – 216 с.

7. Реформатский А.А. Введение в языкознание / Под ред. В.В. Виноградова. – М., 1998. – 536 с.

8. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991. – 152 с.

9. Сирохман І.С. Проблеми термінології в термінознавстві молочних і рибних товарів // Тези доповідей 2-ої Міжнародної конференції “Проблеми української науково-технічної термінології”. – Львів, 1994. – С. 224-226.

10. Соколовська Т.Г. Українська термінологія з генетики: походження, структура, системність (лінгвістичні аспекти): Автореф. дис... канд. філ. наук: 10.02.01/ Київський універс. ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1999. – 20 с.

11. Сташко М.Л. Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології // Автореф. дис... канд. філ. наук: 10.02.01 // НАН України, Інститут укр. мови. – К., 1999. – 19 с.

12. Холодний Г.І. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісник Інституту української наукової термінології. – 1928. – Вип. 1. – С. 9-20.

13. Цимбал Н.А. Термінотворення в органічній хімії // Мовознавство. – 1997. - №2-7. – С. 45-49.

Подано до редакції 20.04.05